

SENTIMENTUL DE A FI ACASĂ

Stelian DUMISTRĂCEL

Memoriei Magistrului EUGENIU COȘERIU

Printre studiile interdisciplinare din ultimul timp care descifrează acea caracteristică a omului ce poate fi interpretată ca excludere – hegeliană – din animalitate sunt numeroase și cele ce au ca obiect fenomenul locuirii și adăpostul permanent al omului. Referindu-se la acest aspect, Eugeniu Coșeriu scria, de exemplu, că omul „nu se mulțumește să trăiască în văgăuni, vizuini ș.a.m.d., în crăpături ale stâncilor sau în scorburi de arbori, ci construiește colibe și case, bordeie și palate” (*Universul din scoică*). Această specificitate este căutată și poate fi descoperită studiind folclorul, arhitectura rurală și urbană, termeni semnificativi din vocabularul unei limbi și chiar simbolica componentelor unui câmp onomasiologic din opera unor scriitori, ca înfățișând spații ale viețuirii, ale muncii sau petrecerii și ale adâncirii semnificațiilor prin cuvinte – toate însemne ale unei identități etnice ori culturale.

*

Pentru o sumară confruntare cu adesea aparent misterioasele semnificații ale lucrurilor și ale gesturilor, cu subtilitățile din planul simbolurilor și ritualurilor, dar mai ales cu reflectarea acestora în logosul comun și în discursul artistic, încercăm aici o schiță de aplicație lexicologică asupra unei mari familii a *casei*, din punctul de vedere al *lingvisticii integrale* coșeriene, o lingvistică ce proclamă „primatul istoriei”, pe care îl raportăm la viziunea „istoriei totale”, ca știință despre oameni, a *Școlii Analelor*, după un model pus în lucru analizând, acum câțiva ani, «*Graiul pânii*» în lumina «*lingvisticii integrale*» coșeriene.

O primă confirmare a viabilității acestei viziuni de abordare ne-o oferă faptul că, de exemplu, relația dintre «muncă» și «limbaj», cele două dimensiuni fundamentale ale omului descoperite de Hegel, a fost descrisă de Eugeniu Coșeriu prin trei elemente, construirea și utilizarea unei locuințe, confecționarea de îmbrăcăminte și prepararea hranei, adică prin chiar elementele de bază reflectând „structurile cotidianului” ca forme de

manifestare a „duratei lungi”, a timpului geografic, determinând organizarea raporturilor dintre om și mediu, obiecte de studiu ale lui Fernand Braudel (în *Civilisation matérielle, économie et capitalisme*; amintim că una din secțiunile lucrării se ocupă chiar de „Locuință, veșminte și modă”). Așadar, ne referim la elemente ținând de „configurația și funcționarea limbajului”, ca expresie a unei tradiții lingvistice, teren pe care cercetarea etnolingvistică și de antropolingvistică descoperă aspecte esențiale ale relației dintre viața socială și culturală a omului, determinată de mediul natural; după Coșeriu, etnografia limbajului, la nivel istoric, este capabilă să reflecte însăși „cosmoviziunea exprimată de o limbă” (*Socio- și etnolingvistica*) și, de aici, capacitatea conjugată a elementelor ce țin de «res» și «verba» la conturarea unei identități.

Deoarece, dintr-o perspectivă complementară, după Heidegger, „omul este ființa care locuiește” (această definiție a constituit, de exemplu, expresia gândirii sub auspiciile căreia s-a desfășurat la București, în 1990, un Simpozion internațional cu tema „Casa țărănească”, prezentat de Dan Hăulică) și, deoarece, prin reverberație de planuri, după același filozof, „limba este lăcașul ființei”, ne propunem să urmărim, pe scurt, expresia românească a sentimentului universal al locuirii și al relației sociale primordiale create pe acest suport, urmărind semantica unor cuvinte de bază din grupul onomasiologic de referință. Chiar dacă termenii pe care îi analizăm descriu, în primul rând, elemente ale unei variabile geografice raportabile la o anumită zonă, cea de la Carpați și Dunăre, aceste date sunt, în mod esențial, definitorii pentru relația de oriunde dintre om și locuința sa.

Pentru a ajunge la o *casă* propriu-zisă, trebuie să luăm în considerație așadar o primă fază a trecerii de la „prădători”, culegătorii și vânătorii, la „producători”, aceea a interferării unor trăsături specifice ambelor categorii. Este vorba de acțiunea migratorului de „a se așeza”, de a-și delimita un spațiu de viațuire. Din perspectiva simbolismului „centrului”, definit de Mircea Eliade, până la reprezentarea locuinței ca «*imago mundi*», există o reflectare a luării în posesie a unui teritoriu: ne referim la acel «*axis mundi*» pe care îl constituie parul, țarușul, drept element de bază al cortului pe care îl ridicau vânătorii, dar și păstorii nomazi. Acest act este, de altfel, numit în română prin expresia *a bate parul / țarușul*, însemnând „a se stabili într-un anumit loc; a întemeia o așezare, un sat”, de la conceptul de «adăpost» (al unei persoane sau al unei familii) trecându-se, printr-o substituție de ordin cantitativ de tip sinecdocă („*pars pro toto*”), la acela de «așezare» (a unui grup de familii).

Avem, apoi, tot în cadrul definirii elementelor esențiale, *vatra* (un element autohton din vocabularul limbii române), cu o evoluție de tipul invocat anterior, de la sensul „locul (de pe pământ) unde se face focul”, la acela de „locuință”, excepțional ilustrat de Ion Creangă (în *Povestea lui Stan Pățitul*): *a se prinde cu mâinile de vatră* înseamnă „a se așeza la *casa* lui”, a se gospodări. Există și o percepție deosebită a aceleiași legături; *vatra* este simbol al apartenenței la o familie, având un rol asemănător spațiilor culturale protectoare: „Eu de-aicea nu mă duc / și de vatr-am să m-apuc!” (amenință nora, în pericol de a fi eliminată din familie). O altă extensie, maximă, poate fi constatată în utilizarea cuvântului, în registru înalt, cu semnificația „loc de origine, de baștină; patrie”, așa cum l-a folosit marele lingvist Emil Petrovici în titlul unui studiu publicat în 1941, într-un moment de cumpănă: *Transilvania, vatra lingvistică a românismului nord-dunărean*, cetatea Carpaților a fost *vatra* la care s-a retras un popor în vremuri de restriște, *vatra* ce a condiționat permanența unei etnii și a unei limbi.

Dar «*casa*» de care vorbeam într-un paragraf precedent a fost, la început, fie amenajarea sub formă de cort sau colibă, în zonele montane de la noi numită și *surlă*, un alt element probabil autohton (și un alt cuvânt decât omofonul său de origine sud-slavă), fie aceea săpată în pământ, la noi *bordeiul* (element autohton sigur); de altfel, în toate limbile indo-europene denumirile primordiale pentru locuință au la bază radicali comportând aceleași două semnificații: „acoperiș” ori „excavație”.

Pornind de la toate acestea, putem să ne referim la fascinanta (dar, până la urmă, firească) evoluție semantico-stilistică, pe terenul limbii române, a cuvântului *casă*, moștenit din latină. Inițial, termenul însemna „colibă”, cu pereții din nuiele, eventual lipiți cu lut, dar încă din faza numită „vulgară” a acestei limbi, luând locul substantivelor *domus* și *aedes*, termenul se „înnobilase” (dovadă și reflexele etimonului în italiană ori spaniolă, dar și în franceză: prepoziția *chez*, din „chez moi”, „chez lui”, trimite la *casa* mea sau a altcuiva, fiind o elipsă față de v. fr. *à ches*).

Extensiile de sens constatate în cazul cuvântului *vatră* pot fi regăsite, în mod firesc, și în ceea ce privește întrebuintarea lexemului *casă*, dezvoltate în mai multe direcții, pe care le urmărim pornind, în mare, de la „schema” din *Dicționarul limbii române* al Academiei (DA), pentru a desfășura povestea acestui cuvânt, a rudelor și înrudirilor sale.

Mai întâi, *casă* numește clădirea având destinația de locuință, cu toate încăperile ei, și, apoi, chiar întreaga gospodărie, cu acareturi, dar și curtea și grădina. Și în acest caz o extensie maximă din perspectivă teritorială se produce atunci când prin termenul respectiv este evocat un întreg areal demografic, „baștina”: aflându-se prin alte părți, la întrebarea unui necunoscut „De unde ești *cu casa*?” cineva poate răspunde „De pe la Bălți” sau „Din Bucovina”; așadar, casa cuiva este, pentru el, centrul unei „țări” (în sensul primordial al acestui cuvânt).

Este greu de găsit o ilustrare mai elocventă, dar și mai sensibilă, pentru extensia de-a dreptul miraculoasă a acestei semnificații, decât aceea care reiese din localizări concentrice evocate și în fragmente din interviurile lui Eugeniu Coșeriu publicate în volumul *Universul din scoică*. Astfel, putem interpreta afirmația Magistrului că el „niciodată n-a plecat *de acasă*” (adică din lumea în care a apărut) prin prisma câtorva explicații privind *ne-înstrăinarea*, oriunde s-ar fi aflat: „Nu, nu m-am înstrăinat niciodată, fiindcă totdeauna am peregrinat, am umblat prin lume cu Mihăilenii mei în inimă, cu Bălții mei în inimă, cu Basarabia mea în inimă, cu Iașii mei în inimă, cu România și cu limba română în inimă”; „În acest sens, am trăit mereu *acasă*, deși mă găseam la Montevideo sau, poate, în Japonia, sau, poate, în Brazilia...”. De altfel, pe acest curs al valorilor își definea Eugeniu Coșeriu și „moldovenismul sănătos”: „Sînt, în cadrul românismului, moldovenist și, în cadrul moldovenismului, sînt bălțist și, în cadrul bălțismului, sînt mihăilenist”.

Planul relațiilor familiale și comunitare se face simțit chiar prin numirile ce se dau unor părți ale locuinței: față de *casa cea mică* (sau *căsuța*), „încăperea în care locuiește de obicei familia”, avem *casa cea mare*, o cameră de „protocol” (corespunzătoare „salonului” de la oraș); aici se ținea „zestrea” și erau primiți oaspeții (numită și *casa cea curată*). Nu lipsește nici umorul; față de *Casa sfatului*, pentru „primărie”, replica este *casă de sfat* pentru „cârciumă” (evident, ironia ține de faptul că aici nu se schimbau doar vorbe).

Dar, prin *casă* sunt numiți, prin raportare la apartenența la o anumită locuință, membrii familiei, așadar *ai casei*; de exemplu, *a avea casă grea* înseamnă „a avea o familie mare, greu de întreținut”, pentru cel însurat folosindu-se sintagma *om cu casă*, prin urmare cel care *are casă și masă*, cel care *ține casă cu cineva*; de aici, *a strica o casă* înseamnă „a strica armonia dintre soți”.

Punctul de plecare pentru *casă* „familie” îl constituie un verb, neatestat, dar presupus după logica economiei limbii, (a) *căsa*,

probabil/posibil reflex al lat. **casare* (așadar considerat în dicționarele noastre neatestat) „a întemeia o familie” (în sprijinul existenței căruia se poate trimite însă la fr. *caser* „a instala într-o funcție, într-o demnitate; a așeza ceva în *căsuța*, în despărțitura sa”, din lat. vulgar *casare*, fără dubii privind existența după *Littré*). Deci, de la (a) *căsa* se explică derivatul *căsător*, prezent în limba veche cu sensul „om stabilit, cu casă, căsătorit, stăpân al casei”, prin care se legitimează atât verbul (a/se) *căsători*, cât și substantivul *căsătorie*, asupra sensurilor cărora nu este nevoie să ne oprim.

Revenind la *casă*, trebuie să remarcăm, apoi, proiecții dincolo de percepțiile și reprezentările comune, imediate: de la *casa copilului* „placentă” și *casa sufletului* „capul pieptului”, la *casă* cu statutul de nume al unei stele (științific: *Gemma*), astru din „coroana boreală” numit și *colibă*, ba mai mult, rememorând o extensie de tipul deja menționat, *casa cu ograda* sau *cu curtea* (dar și *hora!*).

În planul spiritualității, al ritualurilor, ne amintim că existau norme nu doar practice, ci și magice pentru alegerea locului de casă, care era apoi sfințit, după cum este respectat și obiceiul ca o casă a cărei construcție este încheiată nu poate fi locuită până nu se sfințește (elemente ale științei locuirii; tot Heidegger spunea că, înainte să construiască, omul trebuie să învețe să *locuiască*). Și ne putem aminti, de asemenea, că și ultima locuință, sicriul, a purtat cândva, înainte de a fi împrumutate cuvinte din limbi străine, tot numele de *casă* (*de brad*). Nu este singura asociere dintre «înhumare» și «casă»: dacă viața începe într-o casă (*a copilului*), iată că, la sfârșitul vieții, omului trecut în neființă i se mai pregătește una. Persistă încă și astăzi (în sudul Moldovei de pildă) obiceiul ca, la înmormântare, să i se facă celui decedat o casă, improvizată din covoare sau din alte materiale, în care sunt puse obiectele ce vor fi date de pomană. Practica, cu vădită interferare de reflexe ante-creștine, este prezentă și în cazul când o persoană în vârstă (de obicei femeile) „își pune masa”, adică îndeplinește ceremonialul de despărțire de viața sexuală (după care devine *femeie iertată*), marcând renunțarea la toate cele „lumești”, prin praznicul de înmormântare anticipat; de exemplu, se ridică așa-numita *casă de rogojini*, amenajată ca o încăpere de locuit: așternuturi pe jos, masă, pat, carpete pe „pereți”, candelă etc.

În acest tablou, să nu pierdem din vedere nici sensibilitatea vorbirii comune și a celei poetice; pe lângă derivatele „tehnice”, de tipul *căsar* „om cu casă”, *căsaș*, cu același sens, dar și cu acela de „persoană

care face parte din familia cuiva”, și pe lângă cele amintite anterior, impresionează legătura spirituală cu locuința pe care o reflectă diminutivele: *căsuță, căsucă și căsuică, căscioară, căsulie* sunt numai câteva dintre acestea. Iar un întreg microcosmos de imaginație și de îndrăzneală a reprezentărilor conturează parimiile și producțiile genului gnomic în centrul cărora se situează vocabulele și zicerile locuirii și nelocuirii, ale locuinței și ale lipsei de adăpost. Printre aceste expresii: *a avea casă și masă, a-i fi (cuiva) casa casă și masa masă, casă de piatră!* – urarea ce se face la întemeierea unei familii, dar, prin contrast, *a nu avea nici casă nici masă* (pătrunsă în versurile de evocare istorică „nici tu casă, nici tu masă, nici tu dalbă giupâneasă”), *a nu avea nici cenușă în casă* (sau *în vatră*), *a-i lua* (cuiva) *și cenușa din vatră, un vântură cenușă* fiind un vagabond. Și iată câteva definiții încifrate în ghicitori ale casei, respectiv ale casei și ușii: „Cu trupul iernează și cu coarnele vărează”; „Cloșca de lemn și puii de carne”; „Într-un dovlecel, vorbesc mațele în el”; „Ursul șede și urechea-i bate”.

Din preaplinul materialului din această incursiune lexicologică, având implicații stilistice, astăzi obscure, dacă avem în vedere procesul denominației ca lexicalizare a tropilor, ca un malaxor al „imaginilor pierdute” (ca să apelăm la o fericită formulă lansată de G.I. Tohăneanu), putem extrage repere esențiale ale universului domestic (de bază), social și de spiritualitate, exprimat de limbă cu privire la om și locuința sa; termenii și semantismele trecute în revistă ilustrează, de exemplu, chiar dacă inegal, toate cele trei sfere delimitate de Rudolf Hallig și Walther von Wartburg, pentru o prezentare rațională a lexicului unei limbi: Universul, Omul, Omul și Universul (*Begriffssystem*). Reținând datele pragmaticului și ale logicii comune, le adăugăm pe cele ale sufletului: casa este (re)cunoscută și simțită ca o parte esențială a vieții omului, un spațiu al tuturor trăirilor sale, dar și un personaj – partener sociocultural supraordonat, tutelar.

*

În zona mea natală, județul Suceava (dar și prin alte părți), există o împrejurare semnificativă a salutului. Când vii la casa cuiva și ești întâmpinat la poartă, dacă, după ce îl saluți și schimbi câteva vorbe, acesta te pofteste în casă, unde, momentan nu s-ar afla nimeni, la intrare te adresezi și acestui spațiu, sacralizat prin tradiție, prin „Bună ziua / bună seara și-n casă!” Dacă salutul adresat unei persoane este o formă (devenită uzuală) de integrare socială prin vorbire, salutul adresat casei

trece de aceasta, reprezentând o gravă și sensibilă modalitate de a solicita acceptarea spirituală, comuniunea, sub semnul patronului căsătoriei și al casei. Dar, din perspectiva antropologiei culturale, poate fi mai mult decât atât; ținând seama de faptul că, în multe culturi arhaice, sub vatră erau îngropați strămoșii, iar, mai târziu, după comandamente ale desprinderii de animalitate pe care a reprezentat-o creștinarea, sub prag erau îngropați copiii ce nu apucaseră să fie botezați, să nu ne mire dacă gestul ar fi, ca la pătrunderea într-un sanctuar, reflexul întârziat (și astăzi deplin ignorat) al unei cutume magico-culturale ancestrale.

Îmi aduc aminte, scriind rândurile de față, că am salutat prin aceste cuvinte (discutate mai apoi) la intrarea în casa rudelor din Mihăileni ale lui Eugeniu Coșeriu; era în ziua de 20 mai 2001, când am venit acolo după Colocviul internațional „Filologia secolului XXI”, organizat la Universitatea „Alec Russo” din Bălți, orașul studiilor sale liceale, pe un itinerar științific și de trăire sufletească, marcat apoi de Chișinău și, în drum spre locuința din Germania, de orașul Galați, Magistrul fiind invitat de onoare al Universității „Dunărea de Jos”, care avea să-i confere, la rându-i, titlul de „doctor honoris causa”.

Eugeniu Coșeriu se mai întorcea o dată, ultima, venind din Germania, prin România, de la Bălți, la *această casă* unică, cea de consimilitudine etnică și culturală, aducând cu el nu povara anilor, ci aura deplinei recunoașteri și prețuirii, înconjurat de rude, prieteni și discipoli, din Mihăileni, Bălți, Basarabia, din întreaga Românie și din alte țări care, spre onoarea lor, îl găzduiseră temporar, ținându-i numai loc de casă...

Bibliografie generală

- Braudel, Fernand, *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe-XVIIIe siècle*, Paris, Armand Colin, 1979.
- Coșeriu, Eugen, *Socio- și etnolingvistica. Bazele și sarcinile lor*, în vol. *Lingvistică din perspectivă spațială și antropologică. Trei studii*, cu o prefață de Silviu Berejan și un punct de vedere editorial de Stelian Dumistrăcel, Chișinău, Editura Știința, 1994.
- Coseriu, Eugenio, *Vom Primat der Geschichte*, „Sprachwissenschaft”, V, 1980.

- DA = [Academia Română], *Dicționarul limbii române*, I/II, Litera C, București, 1940.
- Dumistrăcel, Stelian, «*Graiul pâinii*» în *lumina «lingvisticii integrale» coșerieni*, în „Limba română” (Chișinău), anul XIII, 2003, nr. 4-5.
- Dumistrăcel, Stelian, *Pînă-n pînzele albe. Expresii românești. Biografii – motivații*, ediția a doua, revăzută și augmentată, Iași, Institutul European, 2001.
- Eliade, Mircea, *De la Zalmoxis la Genghis-Han*, traducere de Maria Ivănescu și Cezar Ivănescu, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1980.
- Hallig, Rudolf, von Wartburg, Walther, *Begriffssystem als Grundlage für die Lexikographie*, ediția a doua, Berlin, Akademie-Verlag, 1963.
- Hăulică, Dan, *Un arhetip etnografic în variațiuni contemporane – vatra*, în „Secolul XX”, nr. 275-276, 1984.
- Littré = *Dictionnaire de la langue française...*, par É. Littré, t. I, A – C, Paris, Hachette, 1889.
- Popa et alii, *Universul din scoică*, interviuri realizate de Gheorghe Popa, Maria Șleahțișchi și Nicolae Leahu, Chișinău, Editura Știința, 2004.
- Tohăneanu, G.I., *Dicționar de imagini pierdute*, Timișoara, Amarcord, 1995.

Résumé

On propose une application sémantique et stylistique sur la famille du mot roumain *casă* „maison”, du point de vue de la linguistique intégrale d'Eugenio Coseriu, qui proclame, dans l'analyse du langage, la „primauté de l'histoire”, un concept qu'on rapporte également à la vision de l'école „des Annales” de Fernand Braudel. Les significations des vocables et des expressions figées entourant le mot clé *casă* projettent l'image complexe d'un espace de l'existence journalière, des occupations travailleuses et des loisirs en tant que signes particuliers d'une identité ethnique et de l'esprit. C'est ainsi que, par les moyens de la recherche de l'anthropologie culturelle, on pourrait déchiffrer et interpréter la configuration et le fonctionnement du langage comme l'expression d'une tradition linguistique en relation avec un certain milieu naturel: le rapport essentiel entre „travail” et „langage” (les deux dimensions fondamentales de l'homme, selon Hegel) est reflété, compte tenant de l'objet de notre essai, par la construction et l'utilisation d'un logement et, de plus, par l'optique de lui attribuer le statut d'un espace sacré, moyennant les liaisons spirituelles avec les ancêtres.